
TÉRTÖRTÉNET

REGIONÁLIS HAGYOMÁNYOK A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

(Regional Traditions in Hungarian History)

BENKŐ PÉTER

Kulcsszavak:

egyházmegye dukátus tartomány kamara táblabíróság kerület

A magyar közigazgatás történetében a kétségtelenül meghatározó megyerendszer mellett kezdettől és folyamatosan nyomon követhetők a kevésbé ismert regionalizáló törekvések. Az Árpád-házi királyok idején a hercegségek, a középkori magyar állam virágkorában a katonai és pénzügyi körzetesítések, a Habsburg abszolútizmus időszaikában a megyéket időnként alárendelő, illetve a folyamatosan működő szakigazgatási kerületek, a teljes évezred során pedig az egyházmegyék alkottak sajátos régiókat.

Régió vagy megye? Ez a magyar közigazgatási politikai diskurzus fő kérdése a rendszerváltás óta, bár korábban is újból és újból terítékre került az ügy. Ha Magyarország történelmi térképei között tallózunk, közülük legtöbb a megyei beosztást mutatja. Kétségtelenül a legszívósabb közigazgatási egységről van szó. Jelen írásmű – a történeti alapirodalom nyomán – a megyerendszernél kevésbé ismert, és kétségtelenül kisebb jelentőségű regionális hagyományokat kívánja felvázolni.

Amikor államalapító István királyunk létrehozta a vármegyerendszert, a Kárpát-medence nagyobb része még lakatlan volt, a 11. században felállított 25–40 megye még életszerű nagyságrendet és elrendeződést mutatott. A határ menti területek benépesítésével aztán kialakult néhány óriásmegye, amelyek akár tízszer nagyobbak is lehettek, mint a legkisebbek (Bihar, Hunyad, Máramaros, Temes – kontra Esztergom, Hont, Pilis, Ugocsa). Ezek már nem voltak praktikus méretűek, ugyanis a nagyságrend kialakításának az volt a legfőbb szempontja, hogy a központi várból a szomszéd megyeszékhelyre az adott közlekedési és közbiztonsági viszonyok mellett el lehessen jutni egy nap alatt (reggeltől estig). Amikor a királyi vármegyék átalakultak nemesi önkormányzatokká, majd létrejöttek a járások, az eredeti beosztású, elaprózott, aránytalan megyerendszer részben elvesztette eredeti funkcióit, idejétműlttá vált. (A szabályozott rendi gyűlésekre pl. minden vármegye két-két követet küldhetett. A törpe megyék időnként vissza is éltek egyenjogúságukkal. Ekkor született a gúnyos szólásmondás: Ugocsa non koronat!) Szükség lett volna a kisebb megyék összevonására, de erre csupán a török kiűzése után és csak a felszabadult területeken került sor, illetve a kiegyezést követően a különleges jogállású kerületek (kun, jász, székely, szász szék, határőrvidék) megszüntetése nyomán. Ezzel újabb arányeltolódás keletkezett,

mert amíg pl. Túróc vagy Ugocsa vármegye két-két járásra tagolódott, a csaknem teljes (mai) Duna–Tisza közét lefedő Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyét 16, Bihart pedig 17 járásra kellett osztani. Az aránytalan beosztást az is jól szemlélteti, hogy amíg egy évszázada az ország 63 vármegyét számlált, a megyék átlagosan 8–10 járásra bomlottak. (Az 1850-es évek neoabszolutizmusa idején történt ésszerű megyeösszevonásokat és átalakításokat hatálytalanították.) A trianoni határmegevonás második világháború utáni véglegesítése nyomán ismét sor került megye-összevonásokra, átalakításokra, amelyek ugyan közel sem voltak minden esetben racionális megoldások, mégis a legkisebb és legnagyobb középszintű területi egységek nagyságrendi különbsége a korábbi 8–10-szeresről, 3–4-szeresre csökkent. Jelentős mértékű területi arányosításra csak a 20. század végi régiókialakításkor került sor, bár a megyehatárokhöz nem nyúltak hozzá (leszámítva néhány tucat település megyeváltását).

Közigazgatás-történeti gondolkodásunkban a megyerendszer olyannyira uralkodóvá vált, hogy sokan még ma sem tudnak más szisztémát elképzelni. Ennek valószínűleg az az oka, hogy kuruckodó történelem-szemléletünkben a vármegye, mint a magyar függetlenségi harcok bástyája jelenik meg, holott gyakran inkább a feudális széttagoltság és maradványok, a kiskirálykodás terepe, ami egyébként demokráciahiányos rendszerekben szükségszerű jelenség. Kevésbé ismert, hogy ezeréves államiségünk során gyakran jelentkeztek regionalizáló (még a számítógép is aláhúzza ezt a szót – B. P.) törekvések, vonatkozó ismereteink többnyire megállnak az Erdélyi vajdaság, illetve Fejedelemség, Horvát–Szlavónország, esetleg a bánágok autonóm létének tudatosulásánál. Sőt, azt kell mondanunk, hogy a több megyét összefogó tartományok rendszere – többnyire egyes szakigazgatási szférákban – szinte folyamatoságot mutat. Ezek a következők: a 10–13. században a dukátusok, a 14–15. században a kiskirályok, a zászlósúruk és a bárói ligák tartományai, a 15–17. században a főkapitányságok, a 18–20. században egyes szakigazgatási kerületek. Valamennyi közül legismertebb a teljes történeti kontinuitást képező egyházmegyék rendszere.

Egyházmegyék

A római katolikus és az ortodox (bizánci) egyház szervezetében teljes jogú püspök vagy nullius apát vezetésére bízott, pontosan elhatárolt területet nevezik egyházmegyének. Az első magyarországi püspökségek kialakítása a 11. század elején, az államszervezéssel párhuzamosan történt. I. (Szent) István legendája 10 püspökség felállításáról szól, a Gellért legenda azonban 12-t említ. (A különbséget valószínűleg két egyházmegyét képező apátság okozza.) A 14. század végén már valóban 12 püspökség funkcionált, ezek: az Esztergomi érseki tartományban: az Esztergomi, az Egri, a Győri, a Pécsi, a Veszprémi, a Váci és a Nyitrai; a Bács–Kalocsai érseki tartományban: a Bács–Kalocsai, az Erdélyi, a Csanádi, a Váradai és a Zágrábi püspökség. A Győri egyházmegye felölelte az Északnyugat-Dunántúlt: Vas, Sopron, Moson, Győr és Komárom vármegye dunántúli részét; a Veszprémi egyházmegye a Dunántúl középső, Balaton menti sávját: Somogy, Zala, Veszprém, Pilis és Fejér

vármegye dunántúli felét; a Pécsi püspökség a Délkelet-Dunántúlt: Tolna, Baranya és Valkó vármegyéket; a Váci püspökség a Duna–Tisza között: Visegrád (később Pest), Szolnok „világi” megyéket, valamint Csongrád északi és Békés nyugati részét; az Egri püspökség pedig a jelenlegi Észak-Magyarországot: Újvár (Heves), Borsod, (Aba-)Újvár és Nyír (Szabolcs) megyéket – hogy csak a túlnyomórészt mai országterületet lefedő egyházmegyéket részletezzük. Ezeken kívül még négy egyházmegye érintette kisebb részben a jelenkori Magyarországot. Vagyis az egyházi középszintű igazgatási egységek általában 3–4 mai megyét fedtek le, tehát régióként foghatók fel. Ráadásul több esetben sem tisztelték a vármegyehatárokat, hanem a természeti tájakhoz igazodtak. Mária Terézia uralkodásának vége felé még öt egyházmegyét hozott létre, három felvidékit, valamint a székesfehérvárit és a szombat helyit. Az 1993-ban végrehajtott változtatások következtében már a jelen országhatárokon belül is 12 katolikus egyházmegye lett, vagyis a klérus feladni látszik e téren a regionális gyakorlatot. (Pl. a Dunántúlon csak Zala és Tolna megyében nincs püspöki székhely.) A régiófunkció áttevődhet a három (Esztergom–Budapesti, Kaposcai és Egri) érseki tartományra.

Dukátusok

Már a honfoglalást követő letelepedés során a Kárpát-medence központi és nyugati részein osztozkodó törzsfőnökök kialakítottak egy sajátos törzsszállásitartományi rendszert, amely megadta a későbbi régiók igen laza kereteit. Így az Északnyugat-Dunántúl a Csallóköz környékével (Huba), a Délnyugat-Dunántúl (Horkák), a Mecsek–Duna–Dráva háromszöge a közeli délvidékkel (Botond), a Közép-Tiszavidék (Ond vezéré), a fejedelmi törzs pedig a Kelet-Dunántúl, Duna–Tisza köze és a leendő bihari részekkel alkottak egy-egy kezdetleges régiót, hogy csak a mai ország területéről szóljunk. A kiterjedt fejedelmi és a lázadó törzsfőnököktől elkobzott térségekben alakították ki az államalapítást követően a dukátusokat. A hercegségek – német mintára – területi külön kormányzatként funkcionáltak, melyeknek élén általában az uralkodóház egy-egy tagja állt. Györffy György felfogása szerint a honfoglaló magyarok, mint a trónörökös intézmény keleties (türk) berendezkedését honosították meg a Kárpát-medencében. Ez eredetileg a csatlakozott segédnépek (kabarok) területi szervezete volt a trónörökös vezetésével. Három tömbjének központjait Bihar, Nyitra és Krassó képezte. Közülük a bihari dukátus érintette a mai Magyarországot, magában foglalva csaknem a teljes Tiszántúlt; méretei miatt nem véletlenül nevezték Biharországnak. A hercegség korai megjelenési formájának tekinthető Koppány somogyi dukátusa, amely ugyan csak egy (későbbi és egyben a legnagyobb) vármegyére terjedt ki, de méretei miatt – a Balatontól a Szávaig, szétnyíló legyezőként terült el – Somogyországnak nevezték (néha még ma is így hívják).

Kristó Gyula szerint az egész Kárpát-medencére kiterjedő dinasztikus ország megosztás gyakorlata a 11. század közepén kezdődött (Kristó 1994). Az ekkor létre-

jött dukátusok azonban nem alkottak összefüggő területet, egyébként is az ország egyharmadát tették ki, s a szakirodalom ebből az időszakból összesen kilenc duk székhelyet tart számon. Közülük a mai ország területet érintette a már említett bihari és somogyvári hercegség, aztán a győrvári, melyhez Vas, Sopron, Moson, Győr és Komárom vármegyék, valamint a veszprémi, ehhez pedig Kolon (Zala), Veszprém és Fejér vármegyék tartoztak. Beleért a mai Magyarországra a csanádi (Csanád vármegye által) és az erdélyi dukátus (Szatmár vármegyével). A központi országrészeket a király közvetlenül kormányozta. A hercegségek másik típusát az az osztozkodás jelenti, amely az eredetileg is külön kormányzattal rendelkező tartományokra terjedt ki (Horvátország, Dalmácia, Bosznia, Hercegovina, Szlavónia, Erdély stb.) A királyi hercegségek nem voltak folyamatosan működő intézmények, s a királysággal való kapcsolatuk a teljes együttműködéstől a fegyveres harcig széles skálán mozgott. A mindenkori dukátus szuverenitása (önálló pénzverés, külpolitika, hivatalszervezet) a hercegek erejének és a királyi hatalomhoz való viszonyának volt a függvénye.

Tartományuraságok

A feudális széttagolódás tendenciáját megtestesítő, a leghatalmasabb bárók által családi alapon létrehozott, a magyar történelemben egyszeri jelenségnek számító területi uralom volt a kiskirályság. Bár megvalósítására irányuló első kísérlet az esztergomi érsekséghez kötődik, tartományi uraságot csak az egyházi nagybirtok fölé növvő világi előkelők, bárók némelyikének sikerült létrehozni. Kiépülése a 13. század végére tehető, felszámolása két-három évtizednyi fennállás után az utolsó tartományúr leverésével 1323-ban következett be. Kialakulásában döntő szerep jutott a 13. század második fele megváltozott hatalmi-politikai viszonyainak, de a kiformalódását elősegítő okok közül több már a 12–13. század fordulójától kezdve fennállt. Közülük legfontosabb a birtokviszonyokban bekövetkezett arányeltolódás: a királyi birtok visszaszorulása, s ezzel párhuzamosan az egyházi, főleg pedig a világi nagybirtok megerősödése. További kedvező feltételeket teremtett a tartományuraság kiépítéséhez a királyi vármegyék eladományozása – a megye területére eső királyi adók és bíraskodás jogának elidegenítésével –, valamint a világi előkelők tatárjárás utáni nagyarányú vérépítési akciója. Leginkább azok a bárók tudtak tartomány uralmat kiépíteni, akiknek magánbirtokai egybeestek közjogi szereplésük színterével. A tartományuraság részben óriásbirtok, de a részállam jegyeit is magán viseli. Ez abból fakad, hogy a tartományúr közjogi értelemben ugyan a király alattvalója, magánjogi értelemben viszont nem tagolódik be más úr familiájába. Mint ilyen, királyi felségjogokat (önálló udvartartás, önálló külpolitika, pénzverés stb.) bitorolt. A tartományurak – 11 oligarcha hét nemzetségből – az ország területének csaknem teljes egészét birtokolták (kivétel: a szinte néptelen Máramaros vármegye és a jász-kun kerületek, vagyis csaknem az egész mai Duna–Tisza köze). Az Északnyugat-Dunántúlt Kőszegi Miklós, a Délkelet-Dunántúlt a Dráva–Száva közével Kőszegi

Henrik uralta. Borsa Kopasz kiskirálysága majdnem teljesen egybeesett az egykori bihari dukátussal. A Felvidék nyugati felét Csák Máté (Komárom vármegye által a Dunántúlra benyúlva), keleti részét pedig Aba Amadé uralta. A kiskirálykodás „hagyományait” – mérsékeltebb változatban – a zászlósurak és bárói ligák folytatták.

Zászlósurak, bárói ligák, főkapitányok

A tartományurak leverését követően Károly Róbert új alapokra helyezte a magyar hadügyet. Ezt a rendszert banderialis hadrendnek szokták nevezni, amely arra a hadszervezeti formára utalt, mely szerint a király haderejét az urak saját zászlajuk alatt hadba vonuló csapataira, az ún. zászlósurak seregeire építette. A zászlósurak a gyengekező királyok idején virtuális tartományurakként viselkedtek. De mint középszintű katonai igazgatás, karizmatikus uralkodók időszakában is funkcionált, így pl. 1366-ra 13 zászlósúr teljesen felosztotta maga között a Magyar Királyságot, közülük is talán leghatalmasabb Lackfi Dénes erdélyi vajda volt, aki az ország keleti felét uralta. Nagy Lajos halálát követő polgárháborús helyzetben a zászlósurak pártokat alakítottak, ligákba tömörültek. A ligauralom – több-kevesebb befolyással – Zsigmond félév százados királysága alatt is érvényesült, így pl. 1433-ra a három liga háromfelé osztotta az országot: a Csáki–Perényi–Pálóczi liga territóriuma csaknem teljesen lefedte a korábban a Lackfi család által uralt területet, a Rozgonyi–Stiboriczi párt a Felvidék nyugati felén és a Közép-Dunántúlon hatalmaskodott, a Garai–Cillei–Kanizsai liga pedig – familiárisai révén – a Nyugat- és Dél-Dunántúl, valamint a Duna–Tisza köze mellett a teljes Délvidékkel összefüggő hatalmas területet birtokolt. 1444–1445-re Hunyadi János tette rá a kezét az ország keleti harmadára, ligatársaival kétharmadára. Így nem tekinthető véletlennek, hogy az ekkor választott és az országot rövid ideig kormányzó hét főkapitány közül hat a Hunyadi–Újlaki liga vezetői közül került ki, majd pedig Hunyadit választották az ország kormányzójának.

A főkapitányságok rendszere a török hódítás és az ország háromfelé szakadását követően állandósult. A drinápolyi békét (1568) követő időszakban a maradék Magyar Királyságot hat főkapitányságra osztották, amely azért is lehet érdekes, mert – a regionalizálás ritka kivételeként – a felosztásnál nem minden esetben tartották be a vármegyék területi integritását. Pl. a Balaton–Dráva közti (székhelye: Kanizsa) és a Duna–Balaton közti főkapitányság (székhelye: Győr) határvonalát – Vas és Zala megyéket kettévágva – Keszthely–Kőszeg átlójában húzták meg. A főkapitánysági struktúra a megyék felett jött létre, elsődleges feladata a katonai erőfeszítések koordinálása, a végvárak építésének és fenntartásának szervezése volt. A török hódoltság közigazgatási beosztása még kevésbé volt tekintettel a magyar hagyományokra, amikor a 16–17. században sorban létrehozták a hat vilájetet (budai, temesvári, egri, kanizsai, váradi és érsekújvári). Itt a kerületi központok kijelölésének legfontosabb szempontja – a nagyságrend mellett – a végvári vonalhoz való közelség volt.

Kamarák

A kamara eredetileg királyi lakrészt (hálósobát) és a király magánkincstárát jelentette, de legkésőbb a 13. század elejétől a királyi pénzjövödelmek gyűjtőfogalmaként is használatos. Mint nevének eredete is jelzi, kezdettől az uralkodói magán-szféra része, ezért a középkori pénzügyek fontos sajátossága, hogy nem tartoztak a legfőbb döntéshozó testület, a királyi tanács illetékességébe, hanem az uralkodó és családja rendelkezett felettük. A központi kamara mellett a 13. század közepétől a források helyi kamarákat is említenek (Szerémség, Szlavónia). Károly Róbert idejében az ország pénzügyi tekintetben már kamarai kerületekre (pénzverdék) volt osztva, amelyek egyenként több megyét is magukban foglaltak. A 14. században működő tíz kerület közül kettő a Dunántúlon osztozott, mégpedig úgy, hogy az esztergom–budai és a pécsi kamara közti határ nem a később gyakorivá vált Balatonvonalon, hanem a tavat keresztben kettévágva húzódott, ugyanis Zala vármegye az utóbbihoz tartozott. A váradi kerület viszont csaknem teljesen lefedte az egykori Biharországot. A helyi kamarák elsősorban a pénzverésről és az új pénz forgalmazásáról gondoskodtak, de ők kapták a bányailletéket is, ennél fogva a királyi bányák népei felett is felügyeletet gyakoroltak. Az egyes kamarák élén kamarai ispánok álltak, akik azonban nem királyi tisztviselők, hanem vállalkozók. Az egyes kamarákat jövödelmeikkel együtt kikötött bérleti díj fejében bérelték a kincstártól, és igazgatásukat saját alkalmazottaikkal maguk látták el, akik felett bírói hatáskört is gyakoroltak.

A kamarai kerületek a török kiűzése után végrehajtott közigazgatási reformok keretében az új kerületi rendszerhez igazodtak, melynek egyik sajátossága, hogy pl. a Dunántúlt egy régióként kezelték. A központi döntéssel, dekoncentrált szervekként létrehozott kerületek azonban nemcsak a kormányzati ágazati szakigazgatást szolgálták, de a nemesség is kihasználta saját céljaira, pl. a rendi gyűlések előkészítő, javaslattevő fórumaként. A nemesi vármegyék követői a 18. század elejétől kerületenként, majd a két dunai és a két tiszai kerület közös tanácskozásán, végül 1741-től együttes tanácskozáson egyeztetették álláspontjukat az országgyűlés elé kerülő valamennyi kérdésben. A kerületi ülések maguk választották elnöküket és önállóan döntöttek napirendjükről. A fórum a rendi ellenállás fontos eszközévé vált, sőt – Hajdú Zoltán szerint – egyfajta új politikai regionalizmus alapjait vetette meg (Hajdú 2001). Amikor 1723-ban megindult a kamarai nemzeti biztosi (majd később tartományi biztosi) intézményrendszer kiépítése, az új kerületi rendszer – szintén Hajdú Zoltán szerint – potenciálisan meg is teremtette a nagyrégió jellegű politikai regionalizmus és igazgatás létrejöttének lehetőségeit (Hajdú 2001). Bár önálló és elkülönült közigazgatási szervezettel később sem rendelkeztek, élő területi képződményként jelentek meg a politikailag aktív, cselekvő rétegek számára.

Táblabíróságok

A királyi kúria működésének új szabályozásával egy időben, az 1722–1723. évi országgyűlésen elfogadott igazságszolgáltatási reformok keretében sor került egy új bírósági típus, a kerületi táblabíróságok létesítésére. A kerületi táblák királyi bíróságok lettek, amelyek a király nevében ítélkező három országos nagybíró (a nádor, az országbíró és a személynök) ítélőmestereinek vándorbíróságai örökébe léptek. Felállításukkal egyidejűleg a vándorbíróságokat megszüntették, hatáskörük – miután tisztázták a korábbi zavaros helyzetet – a kerületi táblákra szállott át. Az új ítélőszékek elsőfokú bíróságok lettek, azaz hozzájuk más bíróságok döntései ellen fellebbezni nem lehetett. A rendszertelenül, hol itt, hol ott működő ítélőmesterei vándorbíróságokkal szemben a kerületi táblák meghatározott székhelyen állandó jelleggel üléseztek. A szűkebb Magyarország négy szakigazgatási kerületének megfelelően 1724-ben négy kerületi tábla kezdte meg működését. A dunáninneni (a Felvidék nyugati fele) kerületi tábla székhelye Nagyszombat lett, a dunántúlié Kőszeg, a tiszáninneni kerületi táblaé (a Felvidék keleti része és a Duna–Tisza köze) Eperjes és a tiszántúlié Nagyvárad, ahonnan azonban már 1725-ben Debrecenbe helyezték át. Az ötödik kerületi ítélőtáblát, a horvát–szlavónt 1726-ban Zágrábban állították fel. A magyarországi kerületi táblákról a királyi táblán vezetett a fellebbezés útja a hétszemélyes táblához. A kerületi táblabíróságok rendszere – változó székhelyekkel, törvényi szabályozással és rövid szünetekkel – egészen a 20. század közepéig fennállt, restaurálásuk napjainkban folyik.

A kerületek, mint kizárólagos középszintű generális közigazgatási egységek

Ezeréves államiságunk során akadt egy fél évtized, amikor nem léteztek megyék, ugyanis II. József centralizáló reformjai során, uralkodásának ötödik évében eltörölte a vármegyéket. A lépés közvetlen előzménye a nemesség csaknem egyöntetű ellenállása a latin helyett a német nyelv hivatalossá tételével és a nemesség megadóztatását célzó népesség-összeírással szemben. A szisztéma váltása időszerű és természetes volt – a császár ilyen partnerekkel nem tudott dolgozni –, megszületett az ország új közigazgatási beosztása: tíz (önkormányzat nélküli) adminisztratív kerület. Központjaik a következők: Nyitra, Besztercebánya, Kassa, Munkács, Nagyvárad, Temesvár, Pest, Győr, Pécs, Zágráb, kerületenként négy–nyolc „volt” megye, szék került összevonásra. Az ország három nagy táját (Felvidék, Dunántúl, Alföld, de Erdély nélkül) 3–4 kerületre osztották, anélkül, hogy tiszteletben tartották volna a természetes (folyók alkotta) határokat. Fejér vármegyét például a (mai) Duna–Tisza közti, Pest központú kerülethez sorolták, a három dél-dunántúli megyét Pécs központtal két Dráván túli megyéhez kapcsolták. Ennél is érdekesebb, hogy Zala vármegyét a horvát megyékkel társították, miután a bánágot is felszámolta a

„kalapos” király. A beosztás azt bizonyítja, hogy az uralkodó jó érzékkel csoportosított, a kerületi székhelyek kiválasztásánál pedig egyfajta topográfiai, térracionalizmus figyelhető meg. A kerületek élére királyi biztosokat neveztek ki, a racionalizálás végrehajtása érdekében szinte korlátlan hatalommal. Az összekényszerített megyék a továbbiakban kénytelen-kelletlen együttműködtek, többek között a II. József ellen kibontakozó ellenállásban. Rendszere nem is élte túl a felvilágosult abszolutista monarchát, fél évtized múltán mindkettő sírba szállt.

A neoabszolutizmus kerületi rendszere

Az 1848–1849-es szabadságharc leverése után a forradalom eredményeként létrejött egységes Magyarországot ismét feldarabolták. Az anyaországtól nemcsak a külön „korona-országnak” tekintett Horvátországot és Szlavóniát (a Muraközzelel és Fiumével együtt), illetve Erdélyt a hozzákapcsolt Partium egy részével egyetemben, valamint a határőrvidékeket különítették el, hanem Bács–Bodrog, Torontál, Temes és Krassó megyékből, meg Szerém megye két járásából „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság” elnevezéssel formáltak új tartományt. Magyarország megmaradt területét öt katonai kerületre osztották. Ezek lettek a fokozatosan kialakuló polgári közigazgatás keretei is. Látszólagos ellentmondásként, de végső soron éppen a birodalmi centralizáció érdekében az ország törzsterületének széttagolását tartották közigazgatási téren a legfontosabbnak. A bécsi udvar politikai végcélja az volt, hogy a birodalom legnagyobb és legnépesebb „koronaországa” kerületekre tördelve végül is széttagolódjék. Szűnjön meg minden szorosabb közösség a kerületek között, egymáshoz is csak annyi kapcsolat fűzze őket, mint Ausztria többi tartományához. E hosszú lejáratú, de – az önkényuralmi centralizáció politikai irányítóinak reményei szerint – a magyar nemzeti önrendelkezési törekvések érvényesülését felszámoló terv érdekében fejlesztették tovább a katonai kerületi rendszert. Az öt kerületi székvárost, Sopront, Pozsonyt, Kassát, Nagyváradot és Pest–Budát tették meg a polgári közigazgatás központjaivá is. Megválasztásuk elsősorban nem a közigazgatási praktikum szerint, hanem annak figyelembevételével történt, hogy a lehetőségek határai közt német túlsúlyú, illetve nem magyar népességű területektől körülvett városok legyenek a kifejlesztendő új tartományok székhelyei. A soproni kerület kiterjedt a Dunántúl legnagyobb részére, Fejér és Esztergom megye kivételével, amelyek a Duna–Tisza közével együtt a pest–budaihoz tartoztak, a Tiszántúlt csaknem teljes egészében a nagyváradi kerület uralta. Noha a kerületalkotás során helyel-közzel racionális közigazgatási és gazdasági szempontok is érvényesültek, fő cél a „magyar elem” háttérbe szorítása, részleges beolvasztása volt. 1853-tól kezdve Magyarország közigazgatási hierarchiája így festett: Budán székelt a katonai és polgári kormányzóság és a fő kormányzó, a kerületi székhelyeken egy-egy helytartósági alelnök vezetésével a helytartóság területileg megfelelő osztálya, valamint a helyi közigazgatást közvetlenül irányító kerületi főispán. A következő lépcsőfokon, a megye (határai részleges átrajzolásával, némelyek összevonásával) élén a „megyefőnök” állt, annál is lejjebb a járási szolgabíró. Míg a falvak és mezővárosok előjárói ez utóbbi, a

városok polgármesterei a kerületi főispán alárendeltjei voltak. A polgári kerületi rendszer 1860-ig állt fenn, ezt követően restaurálták – részleges önkormányzati elemekkel – a korábbi vármegyei szisztémát.

A következő száz év a megyék fokozatos államosításával telt, emellett egyre növekvő számú szakigazgatási kerület jött létre, melyek funkciókat vettek át a megyéktől. Közben – főként rendszerváltások tájékán – régióalkotási elképzelések, tervek születtek, de régiók – részleges funkciókkal – csak az új ezredforduló éveiben alakulhattak meg. A régió, vagy/és megye kérdése napjaink ádáz politikai küzdelmeinek rendelődik alá.

Összegzés

Végző összegzésül is megállapítható, hogy a magyar állam ezeréves történetében az egyetlen általános hatáskörű, politikai jellegű és az egész országot vagy annak legnagyobb részét átfogó – egy fél évtizedes „josefiniánus” szünettel – folyamatosan működő közigazgatási egységként csupán a megye jöhet számításba. Ugyanakkor az is igaz – bár kevésbé ismert –, hogy a generális hatáskörtől a csupán egy-egy szakigazgatási funkcióig szűkített hatáskörig terjedő megbízatással működő, több megyét összefogó, az ország egészére vagy csak egy részére kiterjedő, sajátos makrorégiók változatai szintén folyamatosan léteztek. Ez utóbbi, tartományi szintű egységek csoportosíthatók a hatáskör terjedelme, jellege és területi méretük szempontjából. Teljes hatáskörű, vagyis minden szakterületre kiterjedő érvénnyel, csupán rövid időszakokban működő nagyrégiók voltak a tartományuraságok, valamint a Habsburg abszolutizmusnak a megyéket maga alá gyűrő generális kerületei. (Ide sorolhatók a pár évtizedtől másfél évszázadig létező török vilájetek is.) Ehhez a típushoz közelítettek anarchisztikus periódusokban a dukátusok, a zászlós urak és a bárói ligák tartományai. A szakigazgatási jellegű nagytérségek közé mindenekelőtt a folyamatosan működő egyházmegyék sorolhatók, valamint a különböző kamarák, főkapitányságok és dekoncentrált kerületek, táblabíróságok. Méretük szerint voltak – ha az országot 10–12 részre osztották – a fél tucat szám körüli megyét összefogó, helyettesítő kisebb régiók (dukátusok, pénzügyi kamarák, főkapitányságok, vilájetek, josefiniánus kerületek) és – ha a királyságot öt-hat felé szabták – tucatnyi, vagy még több megyét felölelő órárségiók (tartományuraságok, a politikai szövetséget képező ligatartományok, neoabszolutisztikus és szakigazgatási kerületek, táblák). Politikai megmérettetésük során megállapítható, hogy valamennyi régió közös negatívuma a felülről kialakított, hierarchikus szervezés és az önkormányzatiság hiánya. Közülük több is idegen elnyomó hatalom uralmi szerveződéseként működött. Ezért az önkormányzatiság elemeit hordozó, gyakran függetlenségpárti nemesi, majd polgári vármegyékkel szemben az autokratikus és aulikus régiók nem lehettek a „haza és haladás” területi szimbólumai. Más kérdés, hogy demokratikus rendszerben az egykori feudális tartományok, abszolutista államocskák, államrészek is lehetnek önkormányzati jelleggel működő, modern, politikai régiók (lásd Németország, Ausztria, Olaszország térségeit).

Irodalom

- Beluszky P. (2001) *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Benkő P.–Buskó T.L. (2007) *Magyarország közigazgatás- és gazdaságtörténete a 20. században*. ÁVF, Budapest.
- Benkő P. (2008) *Magyarország regionális politikai földrajza*. Deák, Budapest.
- Csizmadia A.–Máthé G.–Nagy E. (2006) *Magyar közigazgatás-történet*. Budapest.
- Engel P.–Kristó Gy.–Kubinyi A. (2001) *Magyarország története 1301–1526*. Osiris, Budapest.
- Hajdú Z. (2001) *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Kristó Gy. (főszerk.) (1994) *Korai magyar lexikon (9–14. század)*. Akadémiai, Budapest.
- Székely Gy. (főszerk.) (1984) *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai, Budapest.
- Ember Gy.–Heckenast G. (főszerk.) (1989) *Magyarország története 1686–1790*. Akadémiai, Budapest.
- Kovács E. (1987) *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai, Budapest.
- Történelmi világtasz.* (2001) Cartographia, Budapest.